

Analysis of General Anti-Corruption Policies and Illicit Asset Recovery Mechanisms

Seyyed Vahid Kazemi¹, Mohammad Rouhani Moghadam^{2}, Asal Azimian³*

1. PhD Student in Criminal Law and Criminology, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran.
Email: kazemi24@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran.

*Corresponding Author: Email: rouhani1405@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Law, Legal Research and Legal Assistance Center, Shahrood Branch, Islamic Azad University, Shahrood, Iran.
Email: azimi54@gmail.com

ABSTRACT

Effective policymaking in the judicial domain for sustainable governance requires integrating political, economic, social, and security factors. A primary concern is that certain judicial policies aimed at combating corruption and recovering illicit assets remain overly dependent on political and security considerations, thereby neglecting the human and social dimensions essential for holistic anti-corruption frameworks. Iran's legal system enshrines anti-corruption and asset recovery as constitutional imperatives, positioning them as superior norms within its overarching policy architecture. Corruption has emerged as a priority challenge across regional, national, and international levels. Judicial rulings and state policies reveal multidimensional strategies to address this systemic issue. This article employs a descriptive-analytical methodology drawing

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2024.433184.2535

Received:
23 November 2023

Accepted:
29 January 2024

Published:
6 July 2025

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

on doctrinal legal analysis to examine anti-corruption frameworks and asset recovery mechanisms. The analysis prioritizes international conventions (e.g. UNCAC) and anti-corruption institutions, whose standards inform domestic legal harmonization globally. International coordination has institutionalized more robust anti-corruption regimes. At the national level, key interventions include: i) strengthening interagency cooperation, ii) enhanced prosecution protocols, and iii) transparency mechanisms (e.g. national corruption reports). The study addresses two core questions: 1) What are the general policies for preventing and combating corruption in Iran's legal system? 2) How does Iran's framework operationalize illicit asset recovery? Iran's legal system codifies these priorities under the Supreme Leader's Five-Year Judicial Policies (Clause 3), emphasizing prevention, interagency collaboration, and asset recovery as foundational principles. This approach reflects global best practices, evidenced by comparative legal adoption.

Keywords: Anti-Corruption Policy, Illicit Asset Recovery, Judicial Governance, Legal Harmonization, UNCAC Compliance.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "Analysis of General Anti-Corruption Policies and Illicit Asset Recovery Mechanisms", Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Seyyed Vahid Kazemi: Conceptualization, Software, Formal Analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Mohammad Rouhani Moghadam: Methodology, Validation, Formal Analysis, Investigation, Data Curation, Visualization, Supervision, Project Administration.

Asal Azimian: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal Analysis, Data Curation, Visualization.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Kazemi, Seyyed Vahid, Mohammad Rouhani Moghadam & Asal Azimian. "Analysis of General Anti-Corruption Policies and Illicit Asset Recovery Mechanisms". *Journal of Legal Research*, 24, no. 62 (July 6, 2025), 341-370.

Extended Abstract

Effective policymaking in the judicial domain aimed at achieving the objectives of sustainable development necessitates a comprehensive integration of political, economic, social, and security considerations. In the context of Iran's constitutional governance, Clause 15 of the General State Policies emphasizes the imperative of establishing robust institutional mechanisms that leverage the full capacities of the judiciary and other branches of government to combat crime and corruption. This strategic priority reflects a longstanding national commitment, dating back to the Constitutional Revolution, to institutionalize anti-corruption as a fundamental state function. Particular attention is directed at combating grand corruption through structured national and transnational mechanisms.

Notwithstanding this normative emphasis, a significant concern remains: many of the judiciary's anti-corruption and asset recovery policies are heavily influenced by securitized and politically-driven frameworks, often at the expense of addressing the underlying human and social drivers of corruption. This overreliance on security imperatives risks marginalizing the sociolegal dimensions necessary for comprehensive and effective judicial reform. In the context of globalization and rapid technological advancement - specifically the virtual transfer of capital and the obsolescence of traditional physical borders - the capacity of offenders to evade legal jurisdiction, obscure illicit proceeds, and exploit safe havens has dramatically expanded. As a result, corruption is no longer a purely national concern but has emerged as a transnational challenge that demands coordinated judicial and legislative responses.

To address these evolving threats, Iran's General State Policies have increasingly incorporated international standards and multilateral cooperation mechanisms. These include aligning domestic legal frameworks with global conventions, such as the United Nations Convention against Corruption (UNCAC), and participation in international anti-corruption forums like the Financial Action Task Force (FATF). This paradigm shift has elevated the anti-corruption agenda to a supernormative status within Iran's legal system, rendering it an integral part of constitutional jurisprudence. Asset recovery - both preventive and punitive - has thus moved beyond the realm of ordinary administrative law into a domain of higher legal obligation akin to *jus cogens*.

This study adopts a doctrinal legal methodology supported by comparative policy benchmarking to examine Iran's anti-corruption and asset recovery framework. It focuses on two primary research questions: (1) How does Iran's legal system define and implement its general anti-corruption policies? and (2) What legal and institutional mechanisms regulate the recovery of illicit assets?

To answer these questions, the research draws on a wide range of sources, including judicial rulings, governmental policy documents, and international best practices.

At the international level, the study underscores the importance of Iran's engagement with multilateral anti-corruption mechanisms. These include the implementation of mutual legal assistance treaties, international asset-tracing protocols, and adherence to transparency standards endorsed by global institutions such as the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Nationally, Iran has undertaken key reforms such as the formation of interagency task forces for high-level prosecutions, the establishment of mandatory asset disclosure systems, and the publication of annual transparency reports to assess progress in combating corruption.

Within this framework, the Five-Year Judicial Policies, particularly Clause 3, are of pivotal importance. This clause mandates proactive crime and corruption prevention strategies, institutionalized interagency cooperation, and the obligatory restitution of unlawfully acquired assets. These directives serve as legal and operational cornerstones, reaffirming the necessity of system-wide coordination to uphold judicial integrity. Furthermore, the codification of asset recovery as a state obligation reflects the legal rationality underpinning this approach and aligns Iran's practices with internationally recognized norms, such as those articulated in the U.K. Bribery Act and the U.S. Foreign Corrupt Practices Act.

In conclusion, Iran's judicial policies on corruption prevention and asset recovery - when assessed within a constitutional and international framework - reveal a commitment to harmonizing national priorities with global legal standards. However, the ongoing challenge remains to balance political and security imperatives with inclusive, transparent, and sociolegally grounded policy implementation. Achieving this equilibrium is essential for promoting rule-of-law-based governance and sustainable justice.

واکاوی سیاست‌های کلی پیشگیری و مقابله با فساد و استرداد دارایی‌های ناشی از آن

سیدوحید کاظمی^۱، محمد روحانی مقدم^۲، عسل عظیمیان^۳

۱. دانشجوی دکترای حقوق کیفری و جرم‌شناسی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران.

kazemi24@gmail.com

۲. دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران.

*نویسنده مسئول: rouhani1405@gmail.com

۳. استادیار، گروه حقوق، مرکز تحقیقات حقوق و معاضدت قضایی، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران.

azimi54@gmail.com

چکیده:

سیاست‌گذاری صحیح در حوزه قضایی برای دستیابی به اهداف توسعه پایدار، مستلزم منظور کردن طیف متنوعی از ملاحظات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و امنیتی است. دغدغه اصلی این است که برخی از سیاست‌های قضایی مبارزه با فساد و استرداد دارایی‌های ناشی از فساد، تحت سلطه مناسبات سیاسی و امنیتی قرار داشته و این به معنی نادیده گرفتن زمینه‌های انسانی و اجتماعی عرضه و تقاضا در سیاست‌گذاری قضایی است. فساد از جمله موضوعاتی است که در سطوح مختلف منطقه‌ای، ملی، بین‌المللی بدان توجه جدی شده است. در این مقاله با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر شیوه کتابخانه‌ای به واکاوی سیاست‌های کلی پیشگیری و مقابله با فساد و استرداد دارایی‌های ناشی از آن پرداخته شده است. در این راستا در اولویت اول کنوانسیون‌ها و مراکز ضد فساد بین‌المللی مورد توجه قرار گرفته است. به این ترتیب در سطوح بین‌المللی تلاش شده تا با انجام اقداماتی هم‌گرایانه، مبارزه با فساد به نحو مطلوب‌تر سروسامان یابد. همچنین در سطح ملی اقدامات نهادهای

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهشهای حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهشهای حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌های حقوقی

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2024.433184.2535

تاریخ دریافت:

۲ آذر ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۹ بهمن ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۵ تیر ۱۴۰۴

قضایی و حقوقی نظام از قبیل تقویت همکاری برای مبارزه و پیشگیری با فساد، ارائه گزارش وضعیت فساد در سطح ملی در زمینه مبارزه با فساد اثرگذار بوده‌اند. در نهایت با توجه به ماهیت و جایگاه این سیاست‌ها، سؤال اصلی پژوهش این است که سیاست‌های کلی پیشگیری و مقابله با فساد در نظام حقوقی ایران کدام است؟ و استرداد دارایی‌های ناشی از آن در نظام حقوقی ایران چگونه است؟ در پاسخ به سؤالات تحقیق باید گفت که بر اساس سیاست‌های کلی نظام (بند ۳ سیاست‌های کلی قضایی پنج‌ساله ابلاغی مقام معظم رهبری)، اهتمام به پیشگیری از وقوع جرم و فساد و لزوم همکاری سایر دستگاه‌ها با قوه قضائیه در این زمینه و ضرورت استرداد اموال و دارایی‌های نامشروع یکی از اصول اساسی در نظام حقوقی ایران است و از جمله قراین عقلایی بودن این قاعده، پذیرش مفاد آن در بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیاست.

کلیدواژه‌ها:

سیاست مبارزه با فساد، استرداد دارایی‌های غیرقانونی، حاکمیت قضایی، هماهنگ‌سازی حقوقی، انطباق با کنوانسیون مبارزه با فساد سازمان ملل متحد.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «واکاوی سیاست‌های کلی پیشگیری و مقابله با فساد و استرداد دارایی‌های ناشی از آن»، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

سیدوحید کاظمی: مفهوم‌سازی، استفاده از نرم‌افزار، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.

محمد روحانی مقدم: روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، نظارت بر داده‌ها، تصویرسازی، نظارت، مدیریت پروژه.

عسل عظیمیان: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، نظارت بر داده‌ها، تصویرسازی.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

کاظمی، سیدوحید، محمد روحانی مقدم و عسل عظیمیان. «واکاوی سیاست‌های کلی پیشگیری و مقابله با فساد و استرداد دارایی‌های ناشی از آن». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۴، ش. ۶۲ (۱۵ تیر ۱۴۰۴)، ۳۴۱-۳۷۰.

مقدمه

بر اساس بند ۱۵ سیاست‌های کلی نظام، اهتمام در ایجاد سازکار مناسب برای استفاده از تمام ظرفیت‌های نظام و قوه قضائیه برای مبارزه با جرم و فساد، مورد تأکید قرار گرفته و اهتمام ویژه‌ای به این موضوع شده است.^۱ امروزه مبارزه با فساد و به‌ویژه فسادهای کلان در سطح ملی و بین‌المللی یکی از سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران است و سامان‌دهی و نظام‌مند نمودن مبارزه با فساد از دوران مشروطه جزء اصلی‌ترین مسائل مورد توجه دولت‌ها در ایران به شمار می‌رود.^۲ پیشرفت سریع علوم و تکامل آن در حوزه‌های مختلف به‌ویژه در عرصه فناوری ارتباطات و نقل و انتقال سریع و مجازی سرمایه که مرزهای فیزیکی بین کشورها را درمی‌نوردد و جهان را به سوی اجرای تئوری دهکده جهانی به پیش می‌برد از یک سو و سهولت در جابه‌جایی و مسافرت از یک کشور به کشورهای مختلف جهان از سوی دیگر، راه را برای مجرمان به‌منظور فرار از تعقیب و اجرای عدالت فراهم کرده است.^۳ در واقع جهانی‌سازی و استفاده از فناوری این امکان را به مفسدان و مجرمان می‌دهد که به‌آسانی برای از بین بردن آثار و دلایل ارتکاب جرم و نیز حفظ وجوه و عواید ناشی از جرم اقدام کرده و مکان امنی را برای خود ایجاد کنند.^۴ بر این اساس یکی از سیاست‌های کلی نظام، مقابله با این تهدیدات در سطح منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی بوده است. با این رویکرد تحلیل مسائل ناظر بر سیاست‌های کلی از این زاویه در زمره مسائل جدید و نوین حوزه قضایی به شمار می‌رود.^۵ یکی از مسائل ناظر بر این نهاد اساسی مقابله با جرم و فساد و استرداد دارایی‌های ناشی از آن بر اساس این سیاست‌های کلی می‌باشد. وجود سیاست‌های کلی نظام در طیف هنجارهای حقوقی، چهره‌ای خاص و ممتاز به نظام حقوقی ایران بخشیده است. از آنجا که قانونگذاران، توجه ویژه‌ای به سلسله‌مراتب میان هنجارهای حقوقی دارند و سعی می‌کنند با تمهید سازکارهای مناسب نظارتی، تبعیت هنجارهای مادون از مافوق را تضمین کنند، قانونگذار اساسی ایران نیز بر ضرورت نظارت

۱. سیاست‌های کلی نظام، ابلاغی مقام معظم رهبری به سران قوا (تهران: دفتر مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲)

۲. مهدی صبورپور و کیمیا کبریتی، «جایگاه سیاست‌گذاری قضایی و قانون برنامه ششم توسعه»، سیاست‌های راهبردی و کلان، ۵، ۱۹ (۱۳۹۶)، ۴۰-۶۰.

۳. اصغر عباسی، حقوق کیفری اقتصادی: پول شویی؛ مبارزه با پول شویی در اسناد بین‌المللی در نظام حقوقی ایران (تهران: میزان، ۱۳۹۳)

۴. حمید بهرمند بگ نظر، رهنمودهای تقنینی جهت اجرای کنوانسیون ملل متحد برای مبارزه با فساد (تهران: دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم سازمان ملل متحد، ۱۳۸۷)، ۱۹۹.

۵. رضا بکشلو و هادی طحان نظیف، «امکان‌سنجی استناد به سیاست‌های کلی نظام در دیوان عدالت اداری»، سیاست‌های راهبردی و کلان، ۸، ۳۱ (۱۳۹۹)، ۵۷۶-۵۹۷.

بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام تصریح نموده است.^۶ بر اساس سیاست‌های کلی نظام، به‌عنوان یکی از هنجارهای لازم‌الاتباع در نظام حقوقی ایران، ضرورت استرداد اموال و دارایی‌های نامشروع یکی از اصول اساسی حقوق شهروندی است. بر این اساس برخی حقوق‌دانان معاصر نیز آن را از قواعد حقوق طبیعی دانسته‌اند. در فقه نیز مستند و مؤید اصلی این قاعده را حکم عقل و بنای عقلا دانسته‌اند، منع دارا شدن بلاجهت و از دیدگاه قرآنی، حرمت اکل مال به باطل، حکمی است که عقل به‌صورت مستقل آن را درک می‌کند. از جمله قراین عقلایی بودن این قاعده، پذیرش مفاد آن در بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیاست که بر اساس سیاست‌های کلی حقوقی نظام بدان اشاره شده است.^۷ همچنین بر اساس این سیاست‌ها، مقابله با جرم از طریق از بین بردن زمینه‌های ارتکاب آن که با حذف یا دشوارسازی دسترسی به آماج و اهداف جرم صورت می‌گیرد و اتخاذ تدابیر و راهکارهای پیشگیرانه یک امر ضروری است؛ بنابراین اعمال اقدامات لازم در راستای پیشگیری از جرم تنها در حوزه قلمرو حاکمیت یک کشور کافی نیست؛ زیرا امروزه جرایم سازمان‌یافته بر خلاف گذشته که یک مشکل داخلی محسوب می‌شد به یک مشکل فراملی تبدیل شده است و گسترش تجارت الکترونیکی، غلبه یافتن الگوهای بازار آزاد، افزایش تعداد و نفوذ شرکت‌های چندملیتی به‌ویژه در کشورهای فقیر از مهم‌ترین عوامل رشد جرایم سازمان‌یافته به شمار می‌آیند؛^۸ بنابراین کشورها در جهت انجام تعهدات بین‌المللی و مقابله با مفاسد و جرایم، به‌ویژه مفاسد و جرایم سازمان‌یافته و فراملی و حتی دیگر مفاسد و جرایمی که در خارج از قلمرو حاکمیت آنها واقع می‌شود، ناگزیر به همکاری هستند؛ به‌ویژه آنکه مفسدین و مجرمان با بهره‌مندی از تجهیزات و امکانات مخابراتی و ارتباطات نوین به‌سرعت اموال و عواید ناشی از جرم و فساد را به دیگر کشورها منتقل می‌کنند. در این راستا کشورها با وجود موانع بسیار با استفاده از تجارب یکدیگر و بهره‌گیری از توصیه‌های اسناد بین‌المللی، اموال و عواید ناشی از جرم و فساد را که باید ضبط یا مصادره شود، به اشتراک گذاشته و عادلانه تقسیم کرده‌اند تا به‌عنوان راهبردی جدید انجام همکاری و تشریک مساعی برای مقابله با جرایم را تسهیل کنند؛ بنابراین یکی از مهم‌ترین سیاست‌های مورد نیاز برای مقابله با این تهدیدات حقوقی و قضایی، استفاده از سیاست‌های کلی نظام و یا کشورها است. همچنین در بخش مبارزه با

۶. امید شیرزاد، «بررسی جایگاه سیاست‌های کلی نظام در دادرسی اداری»، سیاست‌های راهبردی و کلان، ۴، ۱۱۴ (۱۳۹۵)، ۱۶۹-۱۸۳.

۷. عطاءاله رودگر کوهپر و بهزاد رضوی فرد، «تسهیم اموال؛ راهبرد نوین همکاری کشورها در زمینه استرداد اموال و عواید ناشی از جرم»، حقوقی دادگستری، ۸۳، ۱۰۶ (۱۳۹۸)، ۸۳.

۸. بهزاد رضوی فرد، «جرم سازمان‌یافته»، در: دانشنامه علوم جنایی، چاپ اول (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۶).

فساد، استرداد دارایی‌ها بیش از آنکه دغدغه کشورهای توسعه‌یافته باشد، دغدغه کشورهای قربانی و کشورهای درحال توسعه است. این اموال معمولاً به کشورهای توسعه‌یافته منتقل شده و از عوامل رشد و ترقی اقتصادی آنها محسوب می‌شوند؛ بنابراین منطقی است که دولت‌های توسعه‌یافته تمایل چندانی به همکاری در این زمینه نداشته باشند. بالعکس دولت‌هایی همچون دولت ما، به علت حجم عظیمی از عوایدی که از کشور خارج می‌شود، تلاش می‌کنند این دارایی‌ها به کشور بازگردانده شوند.^۹

به‌طور کلی و علی‌رغم همه پژوهش‌های صورت گرفته با رویکردهای مختلف، تاکنون پژوهشی که بتواند همه مؤلفه‌های تأثیرگذار بر واکاوی سیاست‌های کلی پیشگیری و مقابله با فساد و استرداد دارایی‌های ناشی از آن را مورد بررسی و مذاقه قرار دهد، انجام نشده و خلأ پژوهشی در این موضوع باعث بی‌توجهی و یا گاه کم‌توجهی به مقوله تأثیرگذار معاضدت قضایی و استرداد دارایی‌ها بر امنیت ملی شده است. همچنین از آنجا که تمام کشورها و از جمله جمهوری اسلامی ایران در تلاش هستند تا در مبارزه با فساد در سطح ملی و بین‌المللی به تقویت امنیت ملی نائل شوند، این پژوهش در پی دستیابی به پاسخ این سؤال است که سیاست‌های کلی پیشگیری و مقابله با فساد در نظام حقوقی کدام است؟ و استرداد دارایی‌های ناشی از آن در نظام‌های حقوقی چگونه است؟

۱- پیشینه تحقیق

هرچند که در مورد فساد و دارایی‌های ناشی از آن در حقوق و سیاست‌های حقوقی، پژوهش‌های مفید و ارزنده‌ای از طرف صاحب‌نظران داخلی و خارجی ارائه و چاپ شده است، لیکن با توجه به اهمیت موضوع در اسلام و به‌ویژه در جمهوری اسلامی ایران، نگاهی دوباره به این موضوع به‌طور جامع‌تر و از زاویه‌ای میان‌رشته‌ای و از نگاه حقوق بین‌الملل می‌تواند منجر به روشن شدن ابعاد تازه‌ای از این مسئله مهم گردد و از طرف دیگر سعی شده با پرهیز از دوباره‌کاری، این موضوع را به‌صورت کامل‌تر مورد بررسی قرار داده و بنا داریم با رفع نواقص دیگر پژوهش‌های تقریباً مشابه در این مورد، ضمن پرداختن به جایگاه فساد و دارایی‌های ناشی از آن در حقوق و سیاست‌های کلی نظام در این حوزه، با دوری از نگاه تک‌بعدی به این امر مهم که منجر به نادیده گرفته شدن برخی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تحولات این حوزه می‌شود، آن را از منظری بهتر مورد پژوهش قرار دهیم.

۹. ولی‌اله صادقی و محمدجعفر حبیب‌زاده، «ناهمسویی‌های قانونی با سیاست کیفرزدایی در ایران»، سیاست‌های راهبردی و کلان، ۸، ۲۹ (۱۳۹۸)، ۶۷-۸۶.

شیخ‌الاسلامی و نعمتی^{۱۰} (۱۳۹۹) در مطالعه‌ای که با موضوع آسیب‌شناسی فرایند استرداد دارایی‌های ناشی از فساد با تأکید بر نظام حقوقی ایران انجام دادند، بیان داشتند که استرداد دارایی‌های ناشی از فساد یکی از موضوعاتی است که برای مبارزه با فساد اقتصادی از اهمیت بسزایی برخوردار است. موضوع استرداد دارایی‌های ناشی از فساد در راستای اصل ۴۹ قانون اساسی در رابطه با لزوم استرداد ثروت‌های ناشی از موارد غیر مشروع و همچنین تکلیف دادستان کل کشور بر پیگیری و نظارت در خصوص جرایم راجع به اموال، منافع و مصالح ملی و خسارت وارده به حقوق عمومی موضوع ماده ۲۹۰ قانون آیین دادرسی کیفری نیز قابل توجه و از مسائل مهم دستگاه قضا برای احیای حقوق عامه است. ضرورت استرداد دارایی‌های ناشی از فساد در کنار واکاوی ظرفیت‌های قانونی و زمینه‌های اجرایی، موانع و چالش‌های پیش روی استرداد دارایی‌های ناشی از فساد از جمله چالش‌های حقوقی، ساختاری و سیاسی، تعاملات سیاسی و اهمیت آن در حوزه ارتقای همکاری‌ها و معاضدت‌های قضایی، خلأهای تقنینی و نظارتی در خصوص پیشگیری از خروج دارایی‌های غیرقانونی از کشور، فقدان یک قانون جامع در زمینه استرداد دارایی‌های ناشی از فساد و در نهایت پیشنهاد راهکارهایی برای برون‌رفت از مشکلات روند استرداد این دارایی‌ها، در اولین نشست علمی تخصصی «آسیب‌شناسی فرایند استرداد دارایی‌های ناشی از فساد» که با همکاری پژوهشکده حقوق جزا و جرم‌شناسی پژوهشگاه قوه قضائیه و مرجع ملی کنوانسیون مبارزه با فساد وزارت دادگستری در اسفندماه سال ۱۳۹۸ برگزار شد، مورد بحث و تبادل نظر قرار گرفت. استرداد دارایی‌های ناشی از فساد نیازمند طراحی سازکارهایی برای شناسایی و توسعه همکاری‌های ملی و فراملی برای استرداد اموال به‌غارت‌رفته است. در این مسیر چالش‌های قانونی در رابطه با وجود قوانین مناسب برای استرداد دارایی‌ها و استفاده از ظرفیت‌های همکاری‌های بین‌المللی برای بازگرداندن اموال وجود دارد. به لحاظ ساختاری نیز ساختار شبکه اطلاعاتی و عملیاتی مناسب برای به دست آوردن و تبادل اطلاعات با سایر کشورها وجود ندارد.

بکشلو و طحان‌نظیف^{۱۱} (۱۳۹۹) در تحقیقی با موضوع امکان‌سنجی استناد به سیاست‌های کلی نظام در دیوان عدالت اداری دریافتند که سیاست‌های کلی نظام به‌عنوان یکی از الزامات تبعی قانون اساسی، هنجاری ویژه با خصایصی ممتاز در نظام حقوقی ایران است. پاسخ به سؤالات پیرامونی این نهاد مؤثر، غایت‌محور و پیش‌برنده باید متناسب با اوصاف و خصایص مذکور باشد. یکی از مسائل ناظر بر این

۱۰. عاطفه شیخ‌الاسلامی و مزگان نعمتی، آسیب‌شناسی فرایند استرداد دارایی‌های ناشی از فساد با تأکید بر نظام حقوقی ایران (تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، ۱۳۹۹)

۱۱. بکشلو و طحان‌نظیف، پیشین، ۵۷۶-۵۹۷.

نهاد اساسی بررسی چالش‌های استرداد دارایی ناشی از فساد به سیاست‌های کلی است. شیرزاد^{۱۲} (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای با موضوع بررسی جایگاه سیاست‌های کلی نظام در دادرسی اداری به این نتیجه دست یافت که وجود سیاست‌های کلی نظام در طیف هنجارهای حقوقی، چهره‌ای خاص به نظام حقوقی ایران بخشیده است. از آنجا که قانونگذاران، توجه ویژه‌ای به سلسله‌مراتب میان هنجارهای حقوقی دارند و سعی می‌کنند با تمهید سازکارهای مناسب نظارتی، تبعیت هنجارهای مادون از مافوق را تضمین کنند، قانونگذار اساسی ایران نیز بر ضرورت نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام تصریح نموده است.

مسئله نوشتار حاضر این است که آیا مقررات دولتی به‌عنوان هنجار مادون، می‌باید منطبق بر سیاست‌های کلی نظام باشند و دادرسی اداری در این بین، صلاحیت استناد به سیاست‌های کلی را در ابطال تصمیمات اداری داراست؟ رهیافت حاصل در پرتو تحلیل ماهیت سیاست‌های کلی و مقررات نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام، مؤید آن است که دادرسی اداری در مقام نظارت قضایی، در استناد به سیاست‌های کلی ناصالح است و تشخیص مغایرت‌های موردی تصمیمات اداری با سیاست‌های کلی نظام، به عهده مجمع تشخیص مصلحت نظام بوده است و دادرسی اداری مکلف به تبعیت از تصمیمات مجمع تشخیص مصلحت نظام است.

پیتر لانگست^{۱۳} و دیگران (۱۳۸۷) در کتاب خود با عنوان «برنامه‌های جهانی مبارزه با فساد»^{۱۴}، به بررسی برنامه‌های مبارزه با فساد سازمان ملل متحد پرداخته‌اند و به هم‌گرایی کشورها برای مبارزه با فسادهای گسترده در سطح جهانی اشاره کرده‌اند. همچنین به گسترش روزافزون فساد در نظام‌های مختلف اشاره کرده و با توجه به انتقال راحت دارایی‌ها از طریق فضای مجازی، همراهی همه کشورها و نظام‌های حقوقی را برای مبارزه با این معضل بزرگ اجتماعی امنیتی خواستار شده‌اند.

مرور پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که اگرچه در برخی مؤلفه‌های فساد و دارایی‌های ناشی از آن، تحقیقاتی انجام شده ولی به‌صورت کلی و جامع با رویکرد سیاست‌های کلی نظام، هیچ تحقیق جامعی در این خصوص انجام نشده، لذا خلأ پژوهشی در این خصوص و نبود تحقیقات جامع و لزوم ارائه تحقیق در این موضوع جهت ارائه راهکار به برنامه‌ریزان و سیاست‌مداران نظام جهت تدوین خط‌مشی‌های کلی

۱۲. شیرزاد، پیشین، ۱۶۹-۱۸۳.

13. Piter Langhest

۱۴. پیتر لانگست و دیگران، برنامه‌های جهانی مبارزه با فساد، ترجمه جلالی فراهانی و بهره‌مند بگ نظر (تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷)

نظام حقوقی و قضایی، ضرورت و اهمیت تحقیق را نشان می‌دهد.

۲- روش تحقیق

این تحقیق از نوع بنیادی و روش آن توصیفی - تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات و داده‌های مطالعاتی در این تحقیق کتابخانه‌ای بوده است. منابع کتابخانه‌ای شامل کتاب‌ها (فارسی و لاتین)، مجلات (فارسی و لاتین)، اسناد و منابع معتبر از سیاست‌های کلی نظام درباره فساد، اسناد و منابع معتبر مجمع تشخیص مصلحت نظام، قوه قضائیه، نهاد ریاست جمهوری و منابع اینترنتی بودند. برای ارزیابی نتایج از منابع کتابخانه‌ای، روزنامه‌ها و آرشیو برنامه گزارش هفتگی قوه قضائیه و اسناد و بروشورها و منابع مجمع تشخیص مصلحت نظام و قوه قضائیه استفاده شده است.

۳- مبانی نظری

بر اساس سیاست‌های کلی نظام، اگر حکومت بتواند جلوه‌های بیشتری از مبارزه با فساد و همکاری و همدلی توده‌های مردم را در ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و به‌ویژه در مبارزه با جرم و فساد ایجاد نماید. در جامعه بین‌المللی از اعتبار، شخصیت و موقعیت بالاتری برخوردار می‌گردد. در غیر این صورت با گسترش فساد در بخش‌های مختلف اداری، سیاسی، اقتصادی و... با ایجاد گسست در مبانی اجتماعی، سیاسی و باورهای عمومی که نتیجه بلامعارض عدم پیوند و تعامل بین مردم و دولت است، امنیت درونی و ملی نیز در مقابل انواع آسیب‌ها شکننده بوده و در واقع حساسیت‌هایی که می‌باید به‌طور متعارف و طبیعی حل و فصل گردد به تهدیدات مبدل می‌شوند که کل نظام را با مخاطرات جدی روبه‌رو می‌سازند؛ بنابراین با توجه به این سیاست‌ها یکی از الزامات توسعه در جمهوری اسلامی ایران برای تحقق سند چشم‌انداز ۲۰ ساله نظام، تکیه بر الزامات قانونی و سیاست‌های کلی نظام در مبارزه با فساد است که موجب تحکیم پایه‌های نظام در بخش‌های مختلف می‌شود.^{۱۵} از این رو یکی از مؤلفه‌های اساسی و مؤثر که در توسعه و ثبات سیاست‌های کلی آن کشور محسوب می‌شود، مبارزه با فساد و استرداد دارایی‌های ناشی از آن است. در این بخش به مواردی از موضوعات مطروحه در این تحقیق پرداخته می‌شود.

۳-۱- فساد

۱۵. بکشلو و طحان نظیف، پیشین، ۵۷۶-۵۹۷.

فساد در لغت به معنای تباه شدن، به ستم، ضد صلاح و به ستم گرفتن مال کسی است.^{۱۶} فساد در اصطلاح، مقابل صحت به کار می‌رود و عبارت است از ناتمام بودن عملی به جهت نقصان در جزء یا شرطی که عمل بدون آن فاقد آثار مطلوب خواهد بود. معامله فاسد به معامله‌ای اطلاق می‌شود که فاقد ارکان و یا شرایط لازم باشد، مانند مجهول بودن عوض در معامله.^{۱۷} در نظام جمهوری اسلامی ایران با توجه به ارزش‌ها و تعالیم روشنی‌بخش اسلام، مبارزه با فساد یکی از اولویت‌های اساسی حکومت‌هاست.^{۱۸} در این خصوص یکی از مهم‌ترین مراکز مبارزه با فساد در سطح بین‌المللی، کنوانسیون ضد فساد سازمان ملل متحد است که به‌موجب آن برای کشورهای عضو، قواعد و مقرراتی را در جهت مبارزه با فساد تبیین نموده و برای پیگیری و مبارزه ملی و بین‌المللی با این معضل بزرگ اجتماعی، نهادهایی همچون پلیس بین‌الملل و... را به وجود آورده است.^{۱۹}

۳-۲- دارایی ناشی از فساد در حقوق جزا

جرم تحصیل مال نامشروع مانند هر جرم دیگری از عناصری تشکیل شده است. این عناصر عبارت‌اند از الف- عنصر قانون؛ ب- عنصر مادی و ج- عنصر روانی. بر اساس ماده دوم قانون تشدید مجازات مرتکبین فساد مصوب ۱۳۶۴ و اصلاحی ۱۳۶۷ یکی از مهم‌ترین موارد فساد، به دست آوردن مال و دارایی از طریق نامشروع است که اشاره می‌کند «هرکس و به هر شکلی مالی را از طریق نامشروع کسب کند و یا از موقعیتی که در آن قرار دارد به شیوه نادرست و نامشروع استفاده کند، مفسد است و در صورت احراز، باید به مجازات سه ماه تا دو سال حبس و جریمه نقدی معادل دو برابر مال به‌دست‌آمده و رد مال نامشروع مؤاخذه و مجازات شود».

۳-۳- چالش استرداد حقوقی اموال

در موضوع استرداد دارایی‌ها، دو اصل بسیار اهمیت دارد؛ اصل سرعت و اصل اختیارات کافی. این دو اصل از اصول حاکم بر استرداد دارایی‌ها از منظر حقوق بین‌الملل هستند. این دو نکته باید به‌گونه‌ای مورد توجه قرار بگیرد که در عمل، کارایی و کارآمدی این نظام حقوقی را افزایش دهد. این موضوع باید در جامعه حقوقی بیش‌تر مورد توجه قرار بگیرد تا بتوانیم در این زمینه تولید ادبیات خوبی داشته باشیم. علاوه

۱۶. محمد معین، فرهنگ فارسی (تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۶۵)

۱۷. مصطفی محقق داماد، تحصیل مال نامشروع (تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۹۹)

۱۸. محمد راسخ، نظارت و تعادل در نظام حقوق اساسی، چاپ اول (تهران: نشر دراک، ۱۳۸۸)

۱۹. سکینه خانعلی‌پور واجارگاه، «سازمان بین‌المللی شفافیت»، در: دانشنامه علوم جنایی اقتصادی (تهران: میزان، ۱۳۹۸)

بر بحث‌های نظری، ما در حوزه عملکرد هم‌علی‌رغم تلاش بسیار خوبی که قوه قضائیه انجام داده است، هنوز راه نپیموده بسیاری داریم و باید به سرعت به این سمت برویم که لوایح مرتبط با این موضوع را با اولویت و فوریت در نهادهای مربوطه تصویب کنیم تا شرایط مهیا بشود برای اینکه بتوانیم در این زمینه به توفیقاتی دست پیدا کنیم، اکنون افرادی مرتکب جرایمی شده‌اند، اموال مردم را غارت کرده و برده‌اند و سلسله‌موانعی اجازه نمی‌دهد که جمهوری اسلامی این افراد و اموال آنها را بازگرداند. آیا «دعوی مدنی استرداد»^{۲۰} در نظام حقوقی ایران وجود دارد؟ اولین پاسخ به این سؤال این است که در نظام حقوقی ایران هیچ قانون و یا دست‌کم مواد مشخصی - نظیر آنچه در نظام حقوقی انگلستان مشاهده می‌شود - به‌طور مستقیم به معرفی و شناسایی «دعوی مدنی استرداد» نپرداخته است. با این حال می‌توان گفت افزون بر مبانی فقهی و اصول کلی حقوقی، اصل چهل و نه قانون اساسی از ظرفیت‌های استقرار «دعوی مدنی استرداد» تلقی می‌شود که متأسفانه مغفول مانده است. به‌موجب این اصل دولت موظف گردیده است ثروت‌های ناشی از فعالیت‌های نامشروع را که موجب فساد اقتصادی و مانع رشد جامعه است، از تحصیل کنندگان غیرقانونی آن استرداد کند. این اصل اعلام می‌کند «دولت موظف است ثروت‌های ناشی از فساد را در هر شکل و توسط هر فرد یا گروهی که به کسب آن مبادرت ورزیده، گرفته و به صاحب حق برگرداند و در صورت مشخص نبودن و مجهول بودن صاحب مال، آن را به بیت‌المال مسلمین برگرداند. این حکم باید با رسیدگی و تحقیق و ثبوت شرعی به‌وسیله دولت اجرا شود».

این اصل و دعاوی مربوط به آن، همچنان که برخی مؤلفین حقوقی^{۲۱} به‌درستی به آن اشاره کرده‌اند، دارای ماهیت مدنی است؛ زیرا همان‌طور که پیش‌تر به تفصیل پرداخته شد، حکم به استرداد دارایی‌ها و ثروت‌های نامشروع ذاتاً جنبه حقوقی دارد و نه کیفری و لذا دعوی مصرح در اصل چهل و نه قانون اساسی به این دلیل و نیز از بسیاری از جهات دیگر - که به تدریج و در طول بحث به آن خواهیم پرداخت - قابل تطبیق با نهاد موسوم به «دعوی مدنی استرداد» در نظام حقوقی انگلستان است.

۳-۴- چالش استرداد قضایی

به نظر نگارنده، اصل چهل و نه قانون اساسی در دلالت بر موضوع خود صراحت دارد. به بیان روشن‌تر، از مفاد اصل چهل و نه قانون اساسی به‌خوبی استفاده می‌شود که نخست، موضوع اصل چهل و نه قانون

20. Civil Recovery

۲۱. سید مصطفی کازرونی، «چالش‌های استرداد دارایی‌های ناشی از جرایم فساد اداری و مالی با تأکید بر ظرفیت‌ها و موانع حقوق بین‌الملل برای جمهوری اسلامی ایران» (کرسی ترویجی، تهران: پژوهشکده حقوقی شهر دانش، ۱۴۰۰)

اساسی رسیدگی به ثروت‌های نامشروع و استرداد آن از تحصیل‌کنندگان غیرقانونی است و نه جرایم مربوط به آن. دوم، این موضوع ماهیت مدنی دارد و نه کیفری. صراحت اصل مذکور در دلالت بر این معنا به‌گونه‌ای است که اگر هیچ دلیل دیگری نیز در این زمینه در دسترس نبود، مفاد اصل مذکور برای اثبات ادعای ما کفایت می‌کرد. با وجود این مشاهده شده است که در مورد موضوع صلاحیت دادگاه انقلاب، بین محاکم اختلاف حاصل و این سؤال مطرح شده است که «با توجه به اینکه برخی عناوین مذکور در اصل چهل و نه قانون اساسی از قبیل ربا، سرقت و... در مواد قانون مجازات اسلامی نیز ذکر و جرم‌انگاری شده، حال کدام مرجع صالح به رسیدگی به این موضوع است؟». این سؤال در نشست قضایی مطرح و اکثریت قضات حاضر به‌درستی این‌گونه پاسخ داده‌اند که «صلاحیت دادگاه اصل چهل و نه قانون اساسی (دادگاه انقلاب) منحصر به رسیدگی و تعیین تکلیف راجع به ثروت‌های نامشروع حاصل از جرایم مذکور در این اصل است. از کلمه دعاوی مندرج در این بند استفاده می‌شود که قانونگذار در این بند صرفاً به رسیدگی و تحقیق و ثبوت شرعی ثروت‌های ناشی از ربا، غصب، اختلاس، قمار و غیره عنایت داشته و رسیدگی به جرایم و صدور حکم به مجازات در صلاحیت دادگاه‌های عمومی است». این اختلاف‌نظر در سطح اختلاف بین قضات و صاحب‌نظران حقوقی حاضر در یک نشست قضایی، باقی نمانده و به سطح بالاتری یعنی اختلاف بین محاکم و صدور آرای متعارض تبدیل شده است. به سبب اهمیت ویژه این رأی و مقدمات و استدلال‌ات حقوقی موجود در این رأی، ناگزیر از نقل مختصر مفاد این پرونده وحدت رویه به شماره ۱۵/۸۰ هستیم:

خلاصه جریان این پرونده از این قرار است که در پرونده ۱۶/۷۹-۸۹۵ شعبه ۱۶ دادگاه عمومی گرگان، خانم ط. ر به اتهام رباخواری تحت تعقیب بوده است. دادرس شعبه مذکور، به این استناد که دعاوی مربوط به اصل چهل و نه در صلاحیت دادگاه انقلاب است، دادرس دادگاه انقلاب اسلامی گرگان نیز با توجه به بند ۵ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب، رسیدگی به جرم رباخواری را در صلاحیت دادگاه عمومی اعلام می‌کند. با حصول اختلاف، شعبه ۳۱ دیوان عالی کشور (به‌عنوان مرجع حل اختلاف در صلاحیت) این‌گونه انشای رأی می‌کند که با استناد به ماده ۳ قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه و بند ۶ ماده ۵ قانون تشکیل، با تأیید نظر شعبه ۱۶ دادگاه عمومی گرگان مبنی بر صلاحیت دادگاه انقلاب اسلامی گرگان در رسیدگی به پرونده مطروح، بدین وسیله حل اختلاف می‌گردد. در ادامه در شعبه دیگری همین جریان عیناً راجع به اتهام جرم رباخواری تکرار می‌شود: در پرونده ۱۱/۷۹/۹۷۲ دادگاه عمومی گرگان، با استناد به بند ۱ ماده ۱ قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه و بند ۶ ماده ۵ قانون

تشکیل، با اعتقاد به صلاحیت دادگاه انقلاب، قرار عدم صلاحیت صادر می‌کند. در اینجا نیز دادرس دادگاه انقلاب خود را صالح به رسیدگی به جرم رباخواری ندانسته و پرونده به شعبه ۲۷ دیوان عالی کشور ارجاع می‌شود. این بار اما دیوان عالی کشور این‌گونه اظهارنظر می‌کند که رسیدگی به جرم رباخواری خارج از موضوع قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه و بند ۶ ماده ۵ قانون تشکیل ۱۳۷۳ است؛ بنابراین با تأیید قرار صادره از شعبه اول دادگاه انقلاب مبنی بر صلاحیت رسیدگی شعبه ۱۱ دادگاه عمومی حل اختلاف می‌گردد. با حصول این اختلاف و تشتت رأی در موضوع واحد به تاریخ ۸۴/۱۰/۶ جلسه وحدت رویه تشکیل گردید. در این جلسه از سوی هیئت عمومی دیوان عالی کشور، برای اثبات اختصاص موضوع اصل چهل و نه به ثروت‌های نامشروع و انصراف آن از رسیدگی به جرایم، استدلالات قوی و قابل توجهی ارائه شده است. در مقدمه این رأی آمده است: «مستنبط از اصول کلی حاکم بر مقررات قانون مجازات اسلامی و آیین دادرسی کیفری این است که مقررات مربوط به کشف جرم و پیگرد متهم به ارتکاب آن، منصرف از رسیدگی به اموال ناشی از جرم و ادعای اشخاص نسبت به آن بوده و در هر مورد به اقتضای شاکی و مرجع تعقیب و اقتضای شکایت، ادعا و ماهیت عمل مجرمانه، مقررات و آیین رسیدگی خاصی اعمال می‌گردد و هرچند مرجع رسیدگی‌کننده به اصل جرم و دعاوی ناشی از آن، مرجع واحدی باشد، با وجود این به شرح بند ۶ ماده ۵ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب، فقط رسیدگی به دعاوی مربوط به اصل چهل و نه قانون اساسی در صلاحیت دادگاه انقلاب مقرر گردیده است. ولیکن این امر موجب ایجاد صلاحیت دادگاه انقلاب در تعقیب و رسیدگی به جرایم مصرح در اصل چهل و نه قانون اساسی نمی‌باشد؛ زیرا اولاً، به شرح بند ۶ مرقوم فقط رسیدگی به دعاوی مذکور در صلاحیت دادگاه‌های انقلاب اسلامی مقرر گردیده است و در عرف حقوقی و رویه قضایی کلمه دعاوی منصرف از شکایات و منازعات و اعمال مجرمانه می‌باشد.

ثانیاً، به شرح اصل چهل و نه قانون اساسی و ماده ۵ قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه آنچه مورد نظر مقنن مقررات مذکور بوده، رسیدگی به ثروت‌های ناشی از جرایم مصرح در اصل مرقوم و دعاوی مربوط به آنها در موارد مصرح در بندهای سیزده‌گانه ماده ۵ مذکور است که به نحو حصری در صلاحیت دادگاه انقلاب ذی‌صلاح مقرر گردیده است، نه رسیدگی به مطلق عناوین کیفری مذکور که بر طبق قوانین موضوعه و رویه قضایی به‌طور قطع در صلاحیت رسیدگی محاکم عمومی قرار دارد.

به اقتضای مرجعیت عام محاکم دادگستری، تظلمات، شکایات و اعلامات اشخاص علیه مرتکبین جرایم مذکور از جمله سرقت، ارتشا، اختلاس و... در دادگاه‌های عمومی رسیدگی می‌گردد و جرم ربا

هم از جمله اعمال مجرمانه مشابه جرایم مذکور و فاقد ویژگی خاص جهت عدول از صلاحیت عام دادگاه‌های عمومی و یا احراز صلاحیت ویژه برای دادگاه‌های انقلاب می‌باشد. به بیان دیگر صلاحیت عام مراجع عمومی دادگستری به قوت و قدرت خود حاکم بوده است و مفاد هیچ یک از قوانین آن را نفی نکرده است. لازم به ذکر است مقررات ماده ۱۰ قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه قانون اساسی فقط در مقام بیان وضعیتی است که در جریان رسیدگی به دعوی موضوع اصل چهل و نه، دادگاه حصول ثروت ناشی از جرم را احراز می‌نماید. در این صورت دادگاه انقلاب به تبع سابقه رسیدگی، مجاز به رسیدگی به جرم مذکور می‌گردد که این امر هم منحصر به جرم ربا نبوده و اطلاق عبارت شامل کلیه جرایم مصرح در اصل چهل و نه قانون اساسی می‌گردد و بدین جهت است که رسیدگی به اعلام جرایم و شکایات اشخاصی که بدواً در مرجع قضایی مطرح می‌گردد، خارج از موضوع ثروت ناشی از جرم بوده و مشمول مقررات عمومی و داخل در صلاحیت دادگاه‌های عمومی دادگستری خواهد بود و از طرفی وقتی که جرم به جهتی از جهات قانونی قابل پیگرد جزایی نباشد، باز رسیدگی به ثروت‌های ناشی از آن قابل رسیدگی در دادگاه انقلاب ذی‌صلاح خواهد بود؛ زیرا مفاد اصل چهل و نه ناظر به ثروت‌های نامشروع بوده و منصرف از اعمال مجرمانه و اشخاص مجرم می‌باشد. ... بدین جهت رأی شعبه محترم ۲۷ دیوان عالی کشور که با لحاظ این مراتب انشا و صادر گردیده است منطبق با موازین تشخیص و مورد تأیید است».

البته قبل از صدور رأی وحدت رویه نیز ریاست وقت قوه قضائیه طی بخشنامه‌ای (شماره م/۷۵۵۵/۱) مورخ ۱۳۷۴/۵/۷ به تمامی محاکم اعلام نموده بودند که «شکایت افراد از ارتکاب ربا غصب رشوه، اختلاس، سرقت، قمار و دیگر عناوین مذکور در اصل چهل و نه و رسیدگی به آنها در صلاحیت محاکم عمومی دادگستری بوده و رسیدگی به تحصیل سرمایه‌های نامشروع و استرداد ثروت‌های ناشی از ارتکاب جرایم یادشده به بیت‌المال، در صلاحیت دادگاه‌های انقلاب اسلامی می‌باشد».

مستفاد از این رأی وحدت رویه و نظریات اداره حقوقی، یکی از مسائلی که می‌تواند قرینه و مؤیدی برای ادعای ما در باب تقارن اصل چهل و نه و دعوای مدنی استرداد باشد، تشابه موضوع دعوا در دعوای مربوط به اصل چهل و نه و نهاد دعوای مدنی استرداد در انگلستان است. موضوع دعوای مربوط به اصل چهل و نه قانون اساسی، رسیدگی ثروت‌های نامشروع است و نه منشأ تحصیل دارایی‌های نامشروع که غالباً فعل یا ترک فعلی است که جرم‌انگاری شده است. درست به همین دلیل ساده است که بین صلاحیت دادگاه انقلاب و دادگاه عمومی فرق است. چون موضوع دعوای دادگاه‌های عمومی خود جرایم و تعیین مجازات برای آنها است؛ اما دادگاه‌های انقلاب قطع نظر از منشأ تحصیل نامشروع

دارایی‌ها - که البته ممکن است جرم‌انگاری شده باشد - به خود ثروت‌های نامشروع رسیدگی می‌کند و به تعیین تکلیف آنها می‌پردازد و بعضاً حکم به استرداد می‌دهد؛ بنابراین یکی از قراین و مؤیدات در باب تشابه دعاوی اصل چهل و نه و دعاوی مدنی استرداد تشابه موضوعی است. در نظام حقوقی انگلستان نیز موضوع دعاوی مدنی استرداد ثروت‌های نامشروع است، قطع نظر از جرم ارتكابی که در صلاحیت دادگاه‌های کیفری است.

- شباهت در ماهیت حقوقی دادرسی‌ها: از مطالب فوق این نتیجه استفاده می‌شود که رسیدگی دادگاه اصل چهل و نه به دعاوی مربوط به این اصل، ماهیت مدنی دارد. این نظر به صراحت مورد تأیید اداره حقوقی قوه قضائیه قرار گرفته است. به عنوان نمونه اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه شماره ۷/۴۱۵ مورخ ۱۳۷۴/۲/۱۹ در پاسخ به این سؤال که آیا در رسیدگی به دعاوی مربوط به ربا فقط به جنبه حقوقی قضیه رسیدگی می‌کند یا جنبه کیفری آن را مورد نظر قرار می‌دهد، این طور اظهار نظر کرده است که «رسیدگی دادگاه انقلاب اسلامی نسبت به دعاوی مربوط به اصل چهل و نه قانون اساسی، ثروت‌های ناشی از ربا، غصب، رشوه، اختلاس، سرقت، قمار و سایر موارد مذکور در آن اصل، طبق قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه قانون اساسی مصوب ۱۳۶۳ خواهد بود و علی‌الاصول جنبه حقوقی دارد و نه کیفری». البته باید توجه نمود هر چند رسیدگی به خود جرایم، در صلاحیت دادگاه‌های عمومی کیفری و رسیدگی به ثروت‌های و عواید نامشروع ناشی از جرایم در صلاحیت دادگاه اصل چهل و نه است، اما رسیدگی به عواید نامشروع حاصل از یک جرم خاص نیز نمی‌تواند در صلاحیت دادگاه انقلاب قرار گیرد. به عنوان نمونه اگر شخصی به یک فقره جرم کلاهبرداری در دادگاه عمومی کیفری محکوم شود، نباید تصور نمود که پس از محکومیت کیفری و رسیدگی به جنبه کیفری کلاهبرداری، باید برای استرداد عواید ناشی از این جرم خاص، پرونده را به دادگاه انقلاب احاله داد؛ بلکه قانون مجازات اسلامی در تمام نسخ سابق و کنونی، به لحاظ ارتباط دعا و سهولت در رسیدگی و جلوگیری از اطاله و... به درستی مقرر داشته است که اگر شخصی مثلاً به ارتکاب سرقت و کلاهبرداری محکوم شد، دادگاه کیفری حکم به رد اموال و عواید نامشروع نیز می‌دهد.

- شباهت از حیث استقلال از دادرسی‌های کیفری: نکته دیگری که می‌تواند مؤید ادعای ما در تقارن دعاوی مربوط به اصل چهل و نه و نهاد «دعای مدنی استرداد» در نظام حقوقی انگلستان باشد، این است که در نظام حقوقی ایران نیز مشهور صاحب‌نظران حقوقی معتقدند اعمال مفاد اصل چهل و نه قانون اساسی در رسیدگی و احراز ثروت‌های نامشروع و در ادامه صدور حکم به استرداد، منوط به

اثبات جرم در محاکم کیفری نیست. به بیان دیگر، هرچند غالباً منشأ تحصیل نامشروع، جرم‌انگاری شده و مقتضیات صدور حکم به مجرمیت و مجازات متهم فراهم است، با این حال نمی‌توان رسیدگی‌های دادگاه ویژه اصل چهل و نه را تابعی از حکم دادگاه کیفری بر مجرمیت دانست و به بیان دیگر رابطه تعادلی برقرار نیست؛ یعنی این‌گونه نیست که اگر دادگاه کیفری حکم به تبرئه دهد، دادگاه ویژه اصل چهل و نه نتواند راجع به احراز و تبعاً استرداد ثروت‌های نامشروع به رسیدگی بپردازد. به این دلیل واضح که ممکن است جرم به جهتی از جهات قانونی قابل پیگرد جزایی نباشد، با این حال رسیدگی به ثروت‌های ناشی از آن، قابل رسیدگی در دادگاه انقلاب باشد. مصداق این امر علاوه بر دلایل پرتکرار و مأنوسی مثل فوت متهم، جنون و... می‌تواند پذیرش این واقعیت باشد که اثبات جرم همیشه به‌ویژه در مورد مجرمین یقه‌سفید و جرایم سازمان‌یافته، شدنی و دست‌یافتنی نیست. حق این است که در این‌گونه موارد راه را بر تضمین مدنی استرداد دارایی نامشروع که اثر بازدارندگی ویژه خود را دارد، نبندیم. به هر ترتیب در حال حاضر نظر غالب صاحبان اندیشه بر این است که اصل چهل و نه قانون اساسی، اعمال موضوع خود را به‌هیچ‌وجه به تحقق و اثبات جرم منوط نکرده است؛ بلکه اصل چهل و نه هدفی را دنبال می‌کند که بستن این‌گونه تقيیدات به اطلاق اصل چهل و نه، موجبات نقض غرض قانونگذار را فراهم می‌آورد. مضمون این استدلال در قسمتی از مقدمه رأی وحدت رویه شماره ۶۸۲ مورخ ۱۳۸۴/۱۰/۶ نیز آمده است: «... از طرفی وقتی که جرم به جهتی از جهات قانونی قابل پیگرد جزایی نباشد، باز رسیدگی به ثروت‌های ناشی از آن قابل رسیدگی در دادگاه انقلاب ذی‌صلاح خواهد بود؛ زیرا مفاد اصل چهل و نه ناظر به ثروت‌های نامشروع بوده و منصرف از اعمال مجرمانه و اشخاص مجرم می‌باشد».

پیش از آن نیز این موضوع در یک نشست قضایی مطرح شد. نظریه اکثریت قضات حاضر صراحت بیشتری در تأیید این ادعا دارد. سؤال مطروحه در این نشست قضایی از این قرار بود که با توجه به اینکه دعاوی استرداد مال ناشی از ربا، وفق مراتب یادشده در صلاحیت دادگاه انقلاب ویژه اصل چهل و نه ق.ا است، آیا استرداد این اموال از طریق دادگاه مذکور منوط به اثبات جرم در محاکم ذی‌صلاح (دادگاه عمومی) می‌باشد یا خیر؟

اکثریت قضات حاضر در این نشست این‌گونه اظهارنظر کردند که ربا وفق ماده ۵۹۵ ق.م.ا جرم تلقی شده که در صورت طرح آن، دادگاه عمومی به این موضوع رسیدگی و در صورت اثبات آن، اقدام به صدور حکم محکومیت مرتکب می‌نماید و در صورت عدم اثبات، حکم به تبرئه شخص می‌دهد. لیکن این امر (حکم تبرئه) ممکن است صرفاً ناشی از عدم احراز مسئولیت مرتکب، مرور زمان و غیره باشد که

هیچ‌گونه ارتباطی به استرداد اموال نامشروع تحصیل شده از طرف رباگیرنده یا شخص دیگر ندارد. لذا دادگاه انقلاب اسلامی ویژه اصل چهل و نه، در صورت طرح دعوا به موضوع مطروحه رسیدگی نموده و در صورت تحقق اثبات ربا، حکم به استرداد آن صادر می‌نماید و این امر منوط به صدور حکم محکومیت مرتکب در دادگاه‌های عمومی نخواهد بود. قضات حاضر در نشست این طور بیان کردند که «رسیدگی به تقاضای استرداد مال ناشی از ربا موضوعی است مستقل از جرم ربا و عدم رسیدگی به یک جنبه تأثیری در جریان دادخواهی به دیگر جنبه ندارد؛ زیرا ... جرم ربا یک جرم جزایی است که همانند سایر جرایم از دیدگاه حقوق کیفری با شرایط و اوصاف خاص خود مورد توجه است. ممکن است به علت مرور زمان یا عوامل موجهه جرم و غیره موضوع فاقد وصف کیفری شود. این امر مانع از رسیدگی به دعوای استرداد مال ربوی نبوده، کما اینکه چنانچه اصلاً موضوع فاقد وصف کیفری باشد، تأثیری در جریان رسیدگی به جنبه حقوقی امر که همان رد مال است، نخواهد داشت ... وجود یا فقدان وصف کیفری تأثیری در مال مورد اختلاف ندارد».

در نظام حقوقی انگلستان نیز این امر محرز است که آغاز دادرسی تحت «دعوی مدنی استرداد»، تابعی از صدور حکم محکومیت کیفری در دادگاه جزایی نیست. در دعوی مدنی استرداد به‌وضوح این مطلب مشاهده می‌شود. در این دعوا، به‌رغم آنکه دادرسی دادگاه کیفری، حکم بر براءت متهم نسبت به جرم خریدوفروش مواد مخدر را صادر کرده است، در ادامه قاضی دادگاه مدنی در چهارچوب «دعوی مدنی استرداد» این‌گونه حکم داد که خواننده هیچ توضیحی برای این همه دارایی هنگفت خویش ندارد. همان‌طور که ملاحظه می‌شود در این رأی به‌رغم صدور حکم براءت در محکمه کیفری رسیدگی‌ها تحت دعوی مدنی استرداد آغاز گردیده است.^{۲۲}

کوتاه سخن آنکه وجود تشابه در موضوع دعوا، ماهیت حقوقی دادرسی‌ها و همچنین تشابه در عدم اناطه رسیدگی مدنی به رسیدگی کیفری و اثبات جرم و تشابهات دیگری که به‌تدریج بر خواننده ظریف آشکار خواهد شد، برای اثبات ادعای تقارن اصل چهل و نه قانون اساسی ایران و نهاد موسوم به دعوی مدنی استرداد در نظام حقوقی انگلستان، قانع‌کننده و مکفی به نظر می‌رسد.

با این حال، برخی از نویسندگان حقوقی^{۲۳} ایراد کرده‌اند که هرچند موضوع اصل چهل و نه قانون اساسی از جهاتی با «دعوی مدنی استرداد» قابل مقایسه است، با توجه به تفاوت‌های موجود بین این دو،

۲۲. شیخ‌الاسلامی و نعمتی، پیشین، ۱۳۹۹.

۲۳. کازرونی، پیشین.

ادعای تقارن بین مفاد اصل چهل و نه قانون اساسی با آنچه در حقوق انگلستان از آن تعبیر به «دعوی مدنی استرداد» می‌شود، محل تأمل است و نمی‌توان ادعا کرد که در نظام حقوقی ایران نیز این نهاد وجود دارد. از جمله اینکه مطابق ماده ۳ قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه قانون اساسی، رسیدگی به موضوع اصل چهل و نه در صلاحیت دادگاه‌های انقلاب است که در زمره دادگاه‌های کیفری هستند؛ در حالی که در کشورهای مختلفی که «دعوی مدنی استرداد» را پذیرفته‌اند، مثل انگلستان، دعوی مربوط به «دعوی مدنی استرداد» یک دعوی مدنی است و رسیدگی به آن نیز در صلاحیت دادگاه‌های حقوقی است.

در پاسخ به این ایراد می‌توان گفت دعوی مربوط به اصل چهل و نه قانون اساسی دارای ماهیت مدنی و علی‌الاصول در صلاحیت دادگاه‌های حقوقی است، نه کیفری؛ اما قانونگذار بنا به ضرورت‌ها و مصالحی رسیدگی به این موارد و احراز تحصیل ثروت‌های نامشروع و حکم به استرداد آنها را به‌موجب قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه قانون اساسی (۱۳۶۳) و ماده ۵ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب (۱۳۷۳) به دادگاه انقلاب محول کرده است. به بیان دیگر در این موارد دادگاه انقلاب اسلامی جانشین دادگاه‌های حقوقی است؛ بنابراین نباید تصور کرد که رسیدگی و اثبات شرعی دعوی مربوط به اصل چهل و نه ق.ا توسط دادگاه انقلاب و حکم این دادگاه مبنی بر احراز نامشروع بودن دارایی‌ها و رد اموال به صاحبان حق (اعم از بیت‌المال، دولت و اشخاص حقوق خصوصی) جنبه جزایی دارد؛ بلکه طرح دعوی دولت و اشخاص حقیقی و حقوقی در دادگاه‌های انقلاب اسلامی مبنی بر تقاضای رسیدگی و صدور حکم نسبت به رد اموال نامشروع ناشی از موارد مذکور در اصل چهل و نه دارای ماهیت حقوقی (=مدنی) است و این دعوی از جمله دعوی مدنی هستند که رسیدگی به آنها در صلاحیت دادگاه‌های انقلاب اسلامی است.

وانگهی در استناد به منابع حقوقی، اصالت با قوانین اصلی و در رأس همه قوانین، قانون اساسی کشور است و لذا برای نفی دلالت اصل قانون اساسی نمی‌توان به قوانین و آیین‌نامه‌های فرعی آن استناد جست؛ بلکه مفاد قوانین عادی و به طریق اولی آیین‌نامه‌های اجرایی از لحاظ تأمین هدف قانونگذار اصلی، باید با متن قانون اصلی سنجیده شوند. از این رو می‌توان به قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه یا سایر قوانین فرعی و آیین‌نامه اجرایی، این ایراد را وارد دانست که هدف و منظور قانونگذار اساسی را تماماً تأمین نکرده است و یا دست‌کم موجب انحراف ماهیت و رسالت اصلی اصل چهل و نه شده است؛ اما بر عکس نمی‌توان از دلالت ناب و بی‌معارض مفاد اصل چهل و نه، تنها به خاطر فحوی برخی آیین‌نامه‌ها

و قوانین فرعی دست شست و ظرفیت عظیم این اصل قانون اساسی را برای تأسیس یک نهاد حقوقی بدیع و مناسب برای پاسخگویی به ضرورت روزافزون مبارزه با فساد اقتصادی نادیده انگاشت.

البته رویه عملی حاکم بر دادگاه‌های ویژه اصل چهل و نه این‌گونه است که این محاکم از آیین رسیدگی‌های مدنی استفاده می‌کنند و به بیان دقیق‌تر رسیدگی در دادگاه ویژه اصل چهل و نه هم از حیث ماهوی و هم از حیث شکلی، تماماً مدنی است. لذا خالی از قوت نیست که بگوییم دادگاه‌های ویژه اصل چهل و نه از جمله دادگاه‌های مدنی است که در معیت دادگاه‌های کل انقلاب به رسیدگی می‌پردازند. به بیان دقیق‌تر نمی‌توان دادگاه‌های انقلاب را تماماً کیفری دانست، بلکه بر اساس ماهیت و آیین رسیدگی حاکم بر هر دادگاه است که می‌توان و باید یک دادگاه را کیفری و یا مدنی دانست. اگر سری به دادگاه‌های ویژه اصل چهل و نه بزنیم، درمی‌یابیم که هم ماهیت دعاوی که به این شعب ارجاع می‌شود و هم اصول حاکم بر رسیدگی‌ها در شعب ویژه اصل چهل و نه با ماهیت دعاوی و آیین رسیدگی حاکم بر شعب مربوط به جرایم مواد مخدر و یا جرایم سیاسی و امنیتی تماماً متفاوت است.

همچنین ایراد شده است که در دعاوی مدنی استرداد (و به تعبیر نویسنده مذکور: مصادره مدنی) هدف، استرداد اموال ناشی از جرم است و نه مجازات مجرم؛ در حالی که مطابق ماده ۱۰ قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه قانون اساسی، «اگر دادگاه احراز کند ثروت نامشروع از ارتکاب جرم حاصل شده است، مجرم را به مجازات لازم محکوم می‌کند...».

در پاسخ به این ایراد، افزون بر مطالبی که پیش‌تر در باب اصالت قانون اساسی و لزوم تبعیت آیین‌نامه‌های اجرایی و قوانین فرعی در راستای تأمین رسالت اصول قانون اساسی ذکر شد، باید توجه داشت که حکم دادگاه انقلاب اسلامی مبنی بر استرداد ثروت‌های نامشروع، از تحصیل‌کنندگان غیرقانونی آن، ذاتاً جنبه حقوقی (مدنی) دارد؛ اما اگر علاوه بر حکم به رد ثروت‌های نامشروع، متضمن لزوم مجازات مجرم هم باشد، دارای هر دو جنبه مدنی و کیفری است. از همین روست که قانونگذار در ماده ۳ قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه قانون اساسی، از به کار بردن کلمه «جرایم» پرهیز کرده و کلمه «دعاوی» را - که اعم از دعاوی مدنی و جزایی است - به کار برده است. در واقع همان‌طور که از عبارت قانونگذار در ماده ۱۰ قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه نیز برمی‌آید، در رسیدگی‌های دادگاه انقلاب، اصالت و تمرکز با احراز ثروت‌های نامشروع و حکم به رد آن است؛ ولی اگر بعضاً متضمن وقوع جرمی هم باشد، دادگاه ضمناً مجرم را به تحمل مجازات نیز محکوم خواهد کرد. این استدلال در مقدمه رأی وحدت رویه ۶۸۲ مورخ ۱۳۸۴/۱۰/۶ نیز مورد تأیید قرار گرفته است. در قسمتی از مقدمه این رأی آمده

است «لازم به ذکر است مقررات ماده ۱۰ قانون نحوه اجرای اصل چهل و نه قانون اساسی، فقط در مقام بیان وضعیتی است که در جریان رسیدگی به دعوای موضوع اصل چهل و نه، دادگاه حصول ثروت ناشی از جرم را احراز می‌نماید.

در این صورت دادگاه انقلاب به تبع سابقه رسیدگی، مجاز به رسیدگی جرم مذکور اعلام می‌دارد که این امر مختصر به جرم ربا نبوده و اطلاق عبارت شامل کلیه جرایم مصرح در اصل چهل و نه قانون اساسی است. بدین جهت است که رسیدگی به اعلام جرایم و شکایات انشعابی که بدو در مرجع قضایی مطرح گردد، خارج از موضوع ثروت ناشی از جرم بوده و مشمول مقررات عمومی و داخل در صلاحیت دادگاه‌های عمومی دادگستری است».

۳-۵- چالش استرداد تقنینی

خألهایی که در حوزه تقنین و نظارت در خصوص پیشگیری از خروج غیرقانونی دارایی‌ها از کشور وجود دارد، ناشی از فقدان یک قانون جامع در زمینه استرداد دارایی‌های ناشی از فساد است که در نهایت باید راهکارهایی برای برون‌رفت از این مشکلات و استرداد دارایی‌ها پیش‌بینی شود. استرداد دارایی‌های ناشی از فساد نیازمند طراحی سازکارهای مناسب برای شناسایی و توسعه همکاری‌های ملی و فراملی است تا بتوانیم اموالی را که از کشور به غارت رفته است، مسترد کنیم. در این زمینه دو چالش اصلی که می‌تواند وجود داشته باشد، نبود قوانین مناسب برای استرداد دارایی‌ها و استفاده از ظرفیت‌های همکاری‌های بین‌المللی و تعاملات میان دولت‌ها برای بازگرداندن این اموال است. از یک طرف هم، پیشرفتی که علوم و تکنولوژی به‌ویژه در زمینه ارتباطات و فناوری داشته‌اند، باعث شده است که این ابزارها و سازکارهای نقل و انتقال سرمایه به سهولت انتقال پیدا کند و حتی جابه‌جایی مسافران و مجرمان هم از یک کشور به کشور دیگر، راه برای مجرمان به‌منظور فرار از تعقیب و اجرای عدالت فراهم کرده است.

از آنجایی که بر اساس قواعد سنتی حقوق بین‌الملل هیچ دولتی مجاز نیست که حاکمیت قضایی و اجرایی خود را درون قلمروی کشور دیگری اعمال کند، برای مقابله با این جرایم از طریق جمع‌آوری ادله، توقیف و ضبط عواید ناشی از جرم و تعقیب و مجازات متهم همکاری بین‌المللی بین دولت‌ها یک اصل ضروری به نظر می‌رسد که لاجرم باید به این مسئله توجه ویژه‌ای شود.

۳-۶- چالش قانونی

در منابع قانونی ایران هیچ متنی وجود ندارد که به‌صراحت، حاوی قاعده‌ای کلی در مورد «لزوم استرداد

دارایی‌های نامشروع از متصرفین غیرقانونی» باشد. این امر شاید ناشی از بدهایت این قاعده و ریشه بردن آن به اصول کلی حقوق باشد. چه اینکه هیچ تردیدی وجود ندارد که هیچ کس نباید بدون سبب مشروع و قانونی، مالی را تحصیل کند و بر دارایی خویش بیفزاید.

البته این اصل کلی حقوقی، روح بسیاری از متون قانونی ما را تشکیل داده و محتوای بسیاری از قوانین و مقررات موضوعه ما راجع به گونه‌های مختلف اعمال این اصل است. به جهت اجتناب از اطاله کلام به ذکر پاره‌ای از این قوانین می‌پردازیم:

اصل چهل و نه قانون اساسی کامل‌ترین و مهم‌ترین مبنای قانونی لزوم استرداد دارایی‌های نامشروع از تحصیل‌کنندگان غیرقانونی آن است. این اصل که در واقع به قاعده قرآنی «منع اکل مال بباطل» هیئت قانونی داده است، به حکم جامعه این اختیار را داده است که ورود پیدا کرده و دارایی‌های نامشروع را از هر تحصیل‌کننده غیرقانونی استرداد کند و پس از آن به مالکین قانونی آن در صورت وجود رد کند و اگر مالک خاصی ندارد و یا مالک آن معلوم نباشد، آن را به بیت‌المال تحویل دهد.

همان‌طور که خواهد آمد برای اعمال اصل چهل و نه، به هیچ روی، تحقق جرم و حتی ورود زیان به مالکین خصوصی موضوعیت ندارد. بلکه آنچه عمده است، شناسایی و احترام مالکیت مشروع و در مقابل استرداد دارایی‌های نامشروع است.

اصل چهل و هفت قانونی اساسی نیز در باب حمایت مالکیت مشروع مقرر می‌دارد: «مالکیت شخصی که از راه مشروع باشد، محترم است». از مفهوم مخالف این اصل استنباط می‌شود که مالکیت نامشروع مورد حمایت قانونگذار نیست. همین مضمون در اصل ۴۶ قانون اساسی نیز گنجانده شده است. در اصل چهل و پنجم قانون اساسی نیز به استرداد اموال و ثروت‌های عمومی و... از متصرفین غیرقانونی اشاره شده و به تعیین تکلیف آن پرداخته است.

۴- یافته‌ها

قواعد علم اصول فقه به‌عنوان یک ابزار مهم و کاربردی با هدف تفسیر قوانین موضوعه و کشف مراد قانونگذار به هنگام سکوت، اجمال، ابهام و حتی تعارض قوانین در خدمت حقوق دان و دادرس واقع شده و با به‌کارگیری این قواعد، امکان دستیابی به روح قانون و مراد قانونگذار فراهم می‌گردد؛ مسئله دلالت نهی بر فساد نیز از جمله مسائل مهم علم اصول است که در دو حوزه عبادات و معاملات قابل طرح و بررسی است، اما در علم حقوق، بحث منحصر در این مطلب است که آیا نهی از معامله، بر فساد معامله دلالت دارد یا خیر؟ فلسفه نهی و ممنوعیت قانونی و هدفی که قانونگذار از این ممنوعیت تعقیب می‌کرده

است، از مسائل درخور توجه در این موضوع می‌باشد. بررسی حقوقی موضوع دلالت نهی بر فساد در معاملات از آن جهت حائز اهمیت است که آثار حقوقی فراوانی در مباحث حقوقی دارد.^{۲۴} در بیان نسبت سیاست‌های کلی نظام و مفهوم قانون، برخی از حقوق‌دانان بدون اینکه اشاره کنند منظورشان از قانون کدام یک از مفاهیم پیش گفته است، سیاست‌ها را از جنس قانون و لازم‌الاجرا دانسته‌اند.^{۲۵} برخی دیگر نیز با تصریح بر معنای عام قانون، سیاست‌ها را قانون به معنی ااعم دانسته‌اند. عده‌ای دیگر امکان صدق عنوان قانون بر سیاست‌ها را منتفی دانسته‌اند که به‌ظاهر منظورشان قانون در معنای خاص بوده است.^{۲۶} به نظر می‌رسد می‌توان سیاست‌های کلی نظام را در عداد مصادیق قانون به معنی ااعم قرار داد؛ زیرا آنچه قانونگذار اساسی در تأسیس این نهاد اراده کرده است، با مفهوم قانون در معنای عام تطابق دارد. برخی از محققان ضمن تأیید این نظر، صدق عنوان قانون عادی، قانون در معنای خاص بر سیاست‌های کلی نظام را منتفی دانسته‌اند. البته نه به این دلیل که سیاست‌ها مصوبه مجلس نیست؛ بلکه به این علت که مراد قانونگذار اساسی، هم‌رتبه کردن سیاست‌ها و قانون عادی، مشابه کاری که در اصل یکصد و هشتم قانون اساسی^{۲۷} کرده، نبوده است. همچنین این نکته نیز قابل توجه است که عدم لحاظ سیاست‌های کلی به‌عنوان قانون عادی لزوماً به معنای عدم ترتب آثار قانون عادی بر این سیاست‌ها نخواهد بود؛ چراکه ممکن است قانونگذار اساسی ترتب این آثار بر سیاست‌ها را اراده کرده باشد.^{۲۸}

بنابراین با توجه به سیاست‌های کلی نظام حقوقی و قضایی در ایران، اصل چهل و نهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ظرفیت درخور توجهی برای شناسایی و استقرار «دعوی مدنی استرداد» در نظام حقوقی ایران تلقی می‌شود؛ بلکه می‌توان ادعای تقارن مفاد اصل چهل و نهم قانون اساسی و

۲۴. زهرا فیض و حمید مسجدسرای، «کاربرد دلالت نهی بر فساد در تفسیر قوانین»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۷، ۱۲ (۱۳۹۴)، ۲۴۵-۲۷۶.

۲۵. سید محمد غمامی، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۰).
۲۶. راسخ، پیشین.

۲۷. اصل یکصد و هشتم: قانون مربوط به تعداد و شرایط خبرگان، کیفیت انتخاب آنها و آیین‌نامه داخلی جلسات آنان برای نخستین دوره باید به‌وسیله فقهای اولین شورای نگهبان تهیه و با اکثریت آرای آنان تصویب شود و به تصویب نهایی رهبر انقلاب برسد. از آن پس هرگونه تغییر و تجدیدنظر در این قانون و تصویب سایر مقررات مربوط به وظایف خبرگان در صلاحیت خود آنان است.

۲۸. محمد حاجی علی خمسه، «الگوی مناسب از نظام حقوقی برای سیاست‌های کلان کشور قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران» (رساله دکتری، دانشگاه تهران، ۱۳۹۷).

نهاد موسوم به «دعوی مدنی استرداد» در نظام حقوقی انگلیس را مطرح نمود. حقوق ایران با در دست داشتن اصل چهل و نهم قانون اساسی می‌توانست در معرفی و ارائه «دعوی مدنی استرداد» در جهان پیش‌گام باشد؛ چراکه قانون اساسی ایران در سال ۱۹۷۹ میلادی به تصویب رسید، زمانی که هنوز بسیاری از نظام‌های حقوقی جهان بر سر بدیهی‌ترین مفاهیم حقوق مدنی - که به فقه غنی اسلامی ریشه می‌برد - مشغول چانه‌زنی بوده و به نظریاتی چون نظریه «مال مجرم» متوسل می‌شدند. لکن با تصویب آیین‌نامه‌های بعدی، اصل چهل و نهم قانون اساسی ایران از خاستگاه و رسالت اولیه خود، کمی منحرف شد؛ تا جایی که امروزه برای اثبات این نکته که اصل چهل و نهم و دادگاه‌های ویژه اصل چهل و نهم دارای ماهیت مدنی و آیین دادرسی مدنی هستند، دچار اختلاف شده و به استدلال حقوقی نیازمندیم. رویه قضایی که در کشور ما وجود دارد، نشان‌دهنده عدم توفیق در زمینه استرداد اموال ناشی از جرایم فساد است. قضات ما در این زمینه به نحو مطلوب آموزش ندیده‌اند. فرض کنید کشوری مانند کانادا، محل اختفای اموال ناشی از فساد است. شخصی که قاضی است باید یک سری مدارک و ادله را به دادگاه یا دولت کانادا ارائه دهد تا استرداد صورت گیرد که قاضی ما از این امر اطلاعی ندارد. البته این امر توسط اداره بین‌الملل قوه قضائیه صورت می‌گیرد، اما وقتی این اطلاع و آموزش صورت نگیرد، مدارک و ادله ناقص ارائه خواهد شد؛ لذا دولت یا دادگاه کانادایی از انتقال و استرداد خودداری خواهد کرد. عدم آگاهی و اطلاع مجموعه قضایی و قضات ما در این زمینه چالشی است که با آن مواجه هستیم. علاوه بر این باید توجه داشت که سرعت انتقال عواید خیلی زیاد است و ما نمی‌توانیم عملاً از طریق سازکار رسمی، استرداد موفق داشته باشیم. به همین جهت باید پیوستن به سازکارهای غیررسمی در اولویت ما قرار گیرد. در نهایت نیز ذکر این امر ضروری است که انعقاد موافقت‌نامه‌های معاضدت قضایی می‌تواند نقش مهمی در استرداد اموال داشته باشد. در حال حاضر لایحه‌ای تحت عنوان همکاری‌های قضایی بین‌المللی برای مبارزه با فساد توسط قوه قضائیه تنظیم شده و در هیئت دولت در حال بررسی است. این لایحه در صدد جایگزینی با بحث استرداد مجرمین مصوب ۱۳۳۹ است و تحولاتی در نظام قضایی ایران پدید خواهد آورد. در صورتی که این لایحه در هیئت دولت به تصویب برسد، به مجلس ارائه خواهد شد. در هر حال تحول مثبتی است که تلاش می‌کند چالش‌ها و خلأهای ما در نظام قانونگذاری استرداد را رفع کند، اگرچه با ضعف‌هایی هم مواجه است که باید در فرصت مقتضی به آن پرداخت.

تقریباً اکثر مؤلفین حقوقی معتقدند که دعوی مدنی استرداد و یا به تعبیر ایشان استرداد اموال نامشروع، بیشتر برگرفته از نظام حقوقی کشور آمریکا هست و در اصل به نظام حقوقی این کشور ریشه

می‌برد. از این رو برای مطالعه و بررسی تاریخچه دعوای مدنی استرداد در بین تمام کشورهای جهان عموماً و در نظام‌های حقوقی کامن‌لا به‌ویژه، باید پیشینه این نهاد را در کشور آمریکا بررسی کنیم. از باب مقدمه یادآور می‌شویم که قواعد و مقررات حقوقی در کشور آمریکا - مثل سایر کشورهایی که از نظام حقوقی کامن‌لا یا همان حقوق عرفی پیروی می‌کنند - در گذر زمان و در نتیجه تلاش برای حل مسائل موجود شکل گرفته‌اند؛ تلاشی که در جستجوی حل و فصل عادلانه، واقع‌گرایانه و ناظر به مسئله باشد. دعوای مدنی استرداد نیز از این آیین مستثنا نبوده است. بلکه نهاد موسوم به دعوای مدنی استرداد، به‌نوعی ابتکار رویه قضایی کشور آمریکا در مواجهه با یک مسئله موجود به شمار می‌رود «دعوای مدنی استرداد» محصول تدریجاً تکامل‌یافته است که در اصل به معضل موجود در پرونده‌های مربوط به کشتی‌های حامل کالاهای قاچاق، دزدی دریایی و یا تجارت برده می‌پردازد.

نتیجه‌گیری

هدف این تحقیق واکاوی سیاست‌های کلی پیشگیری و مقابله با فساد و استرداد دارایی‌های ناشی از آن در نظام‌های حقوقی است. در این راستا در اولویت اول، کنوانسیون‌ها و مراکز ضدفساد بین‌المللی مورد توجه قرار گرفته است که کشورهای مختلف در سراسر جهان با پیوستن و به‌کارگیری رهنمودهای این مراکز در زمینه پیشگیری و مقابله با فساد، قوانین خود را سامان می‌بخشند. به این ترتیب در سطوح بین‌المللی تلاش شده تا با انجام اقداماتی هم‌گرایانه، مبارزه با فساد به نحو مطلوب‌تر سروسامان یابد. همچنین در سطح ملی اقدامات نهادهای قضایی و حقوقی نظام از قبیل تقویت همکاری برای مبارزه و پیگیری با فساد، ارائه گزارش وضعیت فساد در سطح ملی در زمینه مبارزه با فساد اثرگذار بوده‌اند. در نهایت با توجه به ماهیت و جایگاه این سیاست‌ها می‌توان گفت که بر اساس سیاست‌های کلی نظام (بند ۳ سیاست‌های کلی قضایی پنج‌ساله ابلاغی مقام معظم رهبری)، اهتمام به پیشگیری از وقوع جرم و فساد و لزوم همکاری سایر دستگاه‌ها با قوه قضائیه در این زمینه و ضرورت استرداد اموال و دارایی‌های نامشروع یکی از اصول اساسی در نظام حقوقی ایران است و از جمله قرائین عقلایی بودن این قاعده، پذیرش مفاد آن در بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیاست. چراکه استرداد دارایی‌ها بیش از آنکه دغدغه کشورهای توسعه‌یافته باشد، دغدغه کشورهای قربانی و کشورهای در حال توسعه است. این اموال معمولاً به کشورهای توسعه‌یافته منتقل شده و از عوامل رشد و ترقی اقتصادی آنها محسوب می‌شوند؛ بنابراین منطقی است که دولت‌های توسعه‌یافته تمایل چندانی به همکاری در این زمینه نداشته باشند. بالعکس دولت‌هایی همچون دولت ما، به علت حجم عظیمی از عوایدی که از کشور خارج می‌شود،

تلاش می‌کنند این دارایی‌ها به کشور بازگردانده شوند.

بنابراین بر اساس سیاست‌های کلی نظام، استرداد اموال و دارایی‌های نامشروع ناشی از جرم و فساد، یکی از اصول اساسی در برنامه معاضدت قضایی و نظام حقوقی ایران است و می‌بایست نظام‌های حکومتی در مبارزه با فساد به‌صورت جدی وارد شده و با مبارزه با مفسدین و مجرمین در هر سطحی به ارتقای امنیت ملی، اجتماعی و بین‌المللی کمک نمایند. با توجه به نتایج حاصل شده از این تحقیق، پیشنهاد اصلی این است که نظام‌های قضایی هم‌راستا با سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران برای مبارزه با فساد تلاش نموده و راهکارهای اجرایی لازم را در این خصوص به کار گیرند و روش‌های مختلف استرداد دارایی‌های ناشی از جرایم فساد در همه نظام‌های حقوقی و به‌ویژه نظام کیفری به رسمیت شناخته شود؛ به‌ویژه روش مصادره بدون محکومیت کیفری. تفکیک بین مراحل مختلف استرداد دارایی نیز باید در نظام حقوقی به رسمیت شناخته شود. همچنین باید تعریف متناسبی از دارایی توسط قانونگذار ارائه شود که با نیازهای روز در ارتباط با استرداد دارایی تناسب داشته باشد. علاوه بر این باید یک نوع رویکرد عدالت توزیعی در حوزه استرداد دارایی‌ها مورد پذیرش قرار بگیرد. با توجه به اینکه کشورهای توسعه‌یافته محل اختفای اموال مجرمانه هستند، بیشترین اقدامات و تلاش‌ها در زمینه استرداد دارایی‌ها باید متوجه این دولت‌ها باشد. اکنون وضعیت بر عکس شده است و کشورهای درحال توسعه بیشتر به دنبال این موضوع هستند. اگر بار مسئولیت به یک شکلی در حوزه بین‌المللی توزیع شود که کشورهای توسعه‌یافته انگیزه بیشتری را برای استرداد دارایی‌ها داشته باشند، این می‌تواند به کشورهای درحال توسعه همچون ایران برای موفقیت‌آمیز بودن استرداد دارایی‌ها کمک کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

(الف) منابع فارسی

- بکشلو، رضا و هادی طحان نظیف. «امکان سنجی استناد به سیاست‌های کلی نظام در دیوان عدالت اداری». *سیاست‌های راهبردی و کلان*، ۸، ۳۱ (۱۳۹۹)، ۵۷۶-۵۹۷.
Doi: 10.30507/jmsp.2020.106236
- بهره‌مند بگ نظر، حمید. رهنمودهای تقنینی جهت اجرای کنوانسیون ملل متحد برای مبارزه با فساد. تهران: دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم سازمان ملل متحد، ۱۳۸۷.
- ترکی هرچگانی، غلامعباس، هوشنگ شامبیانی و محسن رهامی. «بررسی فقهی حقوقی فساد مالی در آیینہ سیاست جنایی تقنینی ایران». *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۱۱، ۲۰ (۱۳۹۸)، ۹۵-۱۲۰.
Doi: 10.22075/feqh.2019.16930.1906
- حاجی علی خمسه، محمد. «الگوی مناسب از نظام حقوقی برای سیاست‌های کلان کشور قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». رساله دکتری. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۷.
- حسینی، سیده‌ام‌البنین و محمد عیسائی تفرشی. «بازتعریف مفهوم استرداد دارایی‌های نامشروع در نظام حقوقی انگلیس و ایران». *پژوهش‌های حقوق تطبیقی*، ۲۲، ۴ (۱۳۹۷)، ۲۹-۶۳.
- حسینی، سیده‌ام‌البنین. «دعوی مدنی استرداد دارایی نامشروع به‌منظور مبارزه با فساد اقتصادی، مطالعه تطبیقی نظام حقوقی ایران و انگلیس و ارائه الگوی بهینه». رساله دکتری. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۶.
- خانعلی‌پور واجارگاه، سکینه. «سازمان بین‌المللی شفافیت». در: *دانشنامه علوم جنایی اقتصادی*. تهران: میزان، ۱۳۹۸.
- راسخ، محمد. نظارت و تعادل در نظام حقوق اساسی. چاپ اول. تهران: نشر دراک، ۱۳۸۸.
- رضوی فرد، بهزاد. «جرم سازمان‌یافته». در: *دانشنامه علوم جنایی*. چاپ اول. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۶.
- رودگر کوهپیر، عطاءاله و بهزاد رضوی فرد. «تسهیم اموال؛ راهبرد نوین همکاری کشورها در زمینه استرداد اموال و عواید ناشی از جرم». *حقوقی دادگستری*، ۸۳، ۱۰۶ (۱۳۹۸)، ۱۲۱-۱۴۱.
<https://doi.org/10.22106/ijl.2019.104461.2643>
- شیخ‌الاسلامی، عاطفه و مژگان نعمتی. *آسیب‌شناسی فرایند استرداد دارایی‌های ناشی از فساد با تأکید بر نظام حقوقی ایران*. تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، ۱۳۹۹.
- شیرزاد، امید. «بررسی جایگاه سیاست‌های کلی نظام در دادرسی اداری». *سیاست‌های راهبردی و کلان*، ۴، ۱۴ (۱۳۹۵)، ۱۶۹-۱۸۳.
- صادقی، ولی‌الله و محمدجعفر حبیب‌زاده. «ناهمسویی‌های قانونی با سیاست کیفرزدایی در ایران». *سیاست‌های راهبردی و کلان*، ۸، ۲۹ (۱۳۹۸)، ۶۷-۸۶.
Doi: 10.30507/jmsp.2020.102276
- صبورپور، مهدی و کیمیا کبریتی. «جایگاه سیاست‌گذاری قضایی و قانون برنامه ششم توسعه». *سیاست‌های راهبردی و کلان*، ۵، ۱۹ (۱۳۹۶)، ۴۰-۶۰.
- عباسی، اصغر. *حقوق کیفری اقتصادی: پول شویی؛ مبارزه با پول شویی در اسناد بین‌المللی در نظام حقوقی ایران*. چاپ اول. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۳.
- غمامی، سید محمد. *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۰.
- فیض، زهرا و حمید مسجودسرای. «کاربرد دلالت نهی بر فساد در تفسیر قوانین». *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۷، ۱۲ (۱۳۹۴)، ۲۴۵-۲۷۶.
Doi: 10.22075/feqh.2017.1936

- کازرونی، سید مصطفی. «چالش‌های استرداد دارایی‌های ناشی از جرایم فساد اداری و مالی با تأکید بر ظرفیت‌ها و موانع حقوق بین‌الملل برای جمهوری اسلامی ایران». کرسی ترویجی. تهران: پژوهشکده حقوقی شهر دانش، ۱۴۰۰. قابل دسترسی در:

<https://sdil.ac.ir/۱-های-استرداد-دارایی-های-ناشی->

- لانگست، پیتر و دیگران. برنامه‌های جهانی مبارزه با فساد. ترجمه امیرحسین جلالی فراهانی و حمید بهره‌مند بگ نظر. چاپ اول. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷.

- محقق داماد، مصطفی. تحصیل مال نامشروع. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی

- معین، محمد. فرهنگ فارسی. تهران: انتشارات اسلامیه، ۱۳۶۵.

(ب) منابع خارجی

- Bakowski, Piotr and Sofija Voronova. *Corruption in the European Union*. Brussels: European Parliamentary Research Service, 2017.

- Klemencic, Goran and Janez Stusek. *Specialised anti-corruption institutions: review of models*. Paris: OECD, 2008.

